

شیکردنه و هیه کی دهروونی زمان و چند تیپینییه ک له باره ی زمانه کوردییه وه

زهیتو شیخانی

- داهیندراوه: واته له ههر زمانیکی سروشتیدا ژماره یه کی بی کۆتایی له پیکهاتووی زمانه یه یه، ئەمەش ئەوه دهگه یه نیت که هه موو زمانیک توانای دهربرینی ههر هه لۆتستیکه نۆتی هه یه به رامبه ر مۆف و سروشت.

زمان له سۆ ئاست پیکهاتووه، که ئەمانه ن: سیسته می فۆنیم و مۆرفیم و ریزمان، و له مه و لا هه رسیکیان شی ده که یه وه.

دهنگه کانی زمان (فۆنیم)

ئه گهر له که سیکه میلی بیرسی بچوو کترین یه که ی دهنگی له زمان چیه؟ یه که سه ر پیت ده لیت پیته، وه لامه که ش هه له یه، چونکه پیته کان دهنگ نین، به لکو ته نها رهمزی تۆمارکردن، له وانه یه پیتیک به شیوازی جوړاوجوړ بخویند ریته وه، هه روه ها له وانه یه یه ک دهنگ له زمانه جیا جیاکان به چند شیوازیکی جیاواز بنووسریت. بۆیه زانایانی زمان چه مکی فۆنیم به بچوو کترین یه که ی دهنگ داده نین و پیناسه ی ده که ن و ده لیت بچوو کترین یه که یه له یه که کانی قسه کردن که ده پیته هوی دروستبوونی جیاوازی له قسه کردن، ئەم جیاوازییه ش تاکیکه قسه که ر یان گوینگر له تاکه کانی کۆمه لگه ی زمانه وانی ده رکی ده کات. فۆنیم دهنگیک نییه، به لکو ره گه زیکی یان چند ره گه زیکی ها و به شی پرووته له زیاتر له دهنگیک پیکهاتووه که تاکه کانی کۆمه لگه ی زمانه وانی وه ک یه ک دهنگ ده رکی ده که ن، زانایانی دهنگ فۆنیم بۆ دووبه ش دابه ش ده که ن:

- دهنگه برکه یه کانی زمان. له م بابه ته دا ته نها باسی ئەمه ده که یین چونکه په یوه ندی به بابه ته که وه هه یه.
- دهنگه کانی سه رووی برکه کانی زمان.

دهنگه برکه یه کانی زمان

قسه کردن چند پیکهاته یه کی هه یه که ده توانین به پیتی ژماره یه ک له یه که قه باره جیاوازه کان شییان بکه یه وه،

زمان به یه کییک له داهینانه کانی شارستانی مۆف داده نریت، ئەگهر زمان نه بوایه مۆف نه یه ده توانی پاریزگاری له سه ر شارستانی و رۆشنییری و که له پوور بکات، بۆیه ش بریتیه له سیسته میکی ره مزی ئالۆز، به وه جیا ده کرتیه وه که:

- دهنگیه: واته له کۆمه له دهنگیک پیکهاتووه که له کۆته ندای قسه کردنی مۆف ده رده چیت.

- مۆییه: واته له به ره ه می توانای کۆمه لایه تی مۆفه.

- ره مه کییه: واته له رووی کۆمه لایه تییه وه بریاری له سه ر ده ریت، به بی ئەوه ی پیتوبست بکات هیچ

ره مزیکی زمان په یوه ست بیت به مانایه کی دیاریکراو.

- سیسته مییه، چونکه ریزمانیکی دیاریکراو ریکی ده خات.

وه ده توانین دهنگه کانی زمان بۆ شه پۆله کانی شی بکهینه وه، بیان ده توانین یه که ی گه وره تری وه ک فونیم به کار بهیتین بۆ شیکردنه وه ی زمان، ههروه ها ده توانین یه که ی گه وره تری وه ک وشه بۆ هه مان مه به ست به کار بهیتین.

زانایان له مهیدانی زانستی وه سفی زمان ههولیان دا لیستیک دروست بکهن هه موو دهنگه سه ره کیه کانی قسه کردنی تیدابیت که له هه موو زمانه کانی جیهان ههیه، ئەم لیسته شیان ناونا ئەلف و بیی دهنگه کانی جیهان.

ههروه ها ههولیان دا ره مزیک تاییهت بۆ هه ره دهنگیکی سه ره کی دیاری دهنگه کانی قسه کردن دابیتن، وه ههولیان دا هۆکاره جهسته ییه کاریگه ره کان له قسه کردن پۆلین بکهن. له کۆتاییدا بینیان ئەم ئامانجه نایه ته دی، چونکه دهنگه بنه رته و دیاره کان له یه ک زمانیشدا زۆر زۆرن.

بۆیه ناکریت چاره سه ریان بکریت. له راستیدا ده توانین بلتین هه ره دهنگیک که دهرده چیت دهنگیکی تاییه ته، دهنگه کانی زمان جیگیر نین و گۆرانکارییان به سه ردادیت.

ئیمه که گویمان له قسه کردن ده بیت و تیدیه گه یین، ده زانین ژماره یه کی زۆر جیاوازی هه یه له دهنگه کان، به لام پشتگوتی ده خه یین، چونکه به جیاوازی گرنگی دانانیتین له زمانه کمان، به لام که بیانیه ک گوتی لیمان ده بیت و گویمان لپی ده بیت، به م خاسیه ته پشتگوتی خراوانه رازی نابین تاكو زمانمان فیرده بیت و زمانی فیرده یین. به وتیه کی تر جیاوازی شارستانی هه یه له دهرکردنی مرۆف بۆ قسه کردن. ئەم راستیه خۆی سه پاندۆته سه ر زانایانی زمان بۆ نه وه ی جیاوازی بکهن له نیوان نووسینی فۆنه تیکی و نووسینی فۆنیمی. مه به ستیش له فۆنه تیک سیسته میکی شارستانی بی لایه نه بۆ تۆمارکردنی هه ره قسه یه ک له هه ره زمانیک بیت، به شیوه یه ک که هه موو جیاوازییه فیزیاییه کان وه رناگریت، چونکه ئەمه ناکریت، به لام ته نها ئەم جیاوازییانه ی که له هه ره زمانیکدا هه ن، وه ریانده گریت.

به لام تۆمارکردنی فۆنیمی زمانیکی دیار بکراو، له جیاوازی نیوان دهنگه کان دهرده چیت، که قسه که رانی زمانه که بریاری جیاوازییه دیاره کان ده ده ن.

بیگومان سیسته می فۆنه تیکی پیوسته له پیش سیسته می فۆنیمیدا بیت، بۆ نه وه ی توێژه ره وان نه و لایه نگیریه ی که هه یانه بۆ زمانی نه ته وه بی خۆیان نه خه نه

سه ر زمانه کانی بیگانه که درسه ی ده که ن.

زانایانی زمان دهنگه کانیان به پیتی بۆچوونه جیاوازییه کانیان به م شیوه یه پۆلین کردوه:

۱- بزویین و نابزویین: پۆلینکردنی ته قلیدی بۆ دهنگه کانی زمان پیوسته ده کات، دهنگه کان بۆ بزویین و نابزویین پۆلین بکه یین.

نابزویینه کان بریتیه له هه موو نه و دهنگانه ی که به هۆی ریگرتنی به ره سه ستیک بۆ پرته وه ی هه وا به شیوه یه کی ته واو یان نیمچه ته واو دروست ده بن، ئەم ریگرتنه ش درێژخایه ن نییه، به لکو نامینیت بۆ نه وه ی دهنگه کان دهریچن. شایانی باسه دهنگه نابزویینه کانی زمانی کوردی ئەمانه ن: پ، ب، ت، د، ک، گ، ق، ئ، س، ز، ش، ژ، چ، ج، م، ه، خ، غ، ح، ن، ل، ل، ر، و، ی، ف، ع.

بزویینه کان نه و دهنگانه ن په ی داده بن که هه وا دوای قورگ ده روا ت به بی نه وه ی توشی هه یچ به ره سه ستیک بیت. بزویینه کان به پیتی سی خاسیه ت پۆلین ده کرتین خاسیه ته کانی ش ئەمانه ن:

- ئەو به شه زمانه ی که به کاردیت وه ک ریکاریک بۆ قسه کردن. زانایان ده لیتن نه و به شانیه ی بۆ دهرچوونی دهنگه بزویینه کان به کاردین سین: کۆتایی زمان و ناوه ندی زمان و نووکی زمان.

- به رزبوونه وه ی زمان له کاتی دهرچوونی دهنگه بزویینه کان، زانایان (بلوک و تریکۆ) ده لیتن: زمان له کاتی دهرچوونی دهنگه بزویینه کان هه وت به رزبوونه وه ی هه یه

- شیوه ی لپوه کان له کاتی قسه کردن. شیوه ی لپوه کان دوونه نه ویش بازنه یی و کراوه یه. ئەگه ره هه موو ئەگه ره کان جووت بکه یین نه وا چل و دوو دهنگی بزوینمان بۆ دهرده چیت (۳ × ۷ × ۲ = ۴۲) ئەم دهنگانه ش هه موو نه و بزویانه ده گرته وه که ئاده میزاد قسه ی پی ده کات. به پیتی نه و سی خاسیه ته ی له پیشه وه باسما ن کرد دهنگه بزویینه سه ره کیه کانی زمانی کوردی ئەمانه ن: -، ه، و، وو، و، و، ئ، (بزۆکه).

۲- کپ و گر: هه ندیک له زانایان دهنگه کان له سه ره بناغه ی راده ی ئاشکراییان پۆلین ده که ن، مه به ستیش له ئاشکراییه دهنگ راده ی جوولانه وه ی وه ته ره کانی دهنگه له کاتی قسه کردن. وه ده توانین ده ستینیشانی دهنگه گرو کپه کانی زمانی کوردی بکه یین به م شیوه یه: دهنگه گره کان ئەمانه ن: -، ب، د، گ، چ، ز، ژ، ف، ع، غ، م، ن، ل، ل، ر، و، ی.

به لّام دهنگه كپه كان نه مانهن: - پ، ت، ك، چ، س، ش، ف، ح، خ، ق، ئ، ه.

ههروهها ههر له زمانى كوردى هه ندىك دهنگى گر هه يه وهك دال و باء له دهنگى كپ نزيكن. وه دهنگى (ر) له هه موو نابزوئنه كان گر تره . . .

۳- چۆنیه تی قسه كردن: بریتییه له چۆنیه تی چاره سهركردنى قسه كهر بۆ رۆشتنى ههوا بۆ سيبه كان و ده رچوونى قسه به هۆى قورگ و نه ندامانى ترى قسه كردن. وه پینچ جور قسه كردن هه يه كه نه مانهن: -

- وه ستانه كان: نه م دهنگانن كه له كاتى داخستنى ته وای رپه وهى هه وای بوونه وهى له ناكاو دروست ده بن. وهك دهنگى (با،).

- دهنگه خشینه ره كان: نه مه به هۆى كردنه وه يه كى ته سك و تپه ره بوونى هه وای له نه ندامه كانى قسه كردن دروست ده بیته، وهك دهنگى (فا، و شین).

- دهنگه كانى ته نیشته: لیره دا زمان به رز ده بیته وه بۆ ناوه ندى دهم و رپگا به هه وای ده دات به هه ردوو ته نیشته وه تپه رپته. وهك دهنگى (لام).

- دهنگه ئیرتجالیه كان: لیره دا قسه كهر شه پۆلى هه وای به كار ده بیته بۆ ته وهى يه كى له نه ندامه كانى قسه كردن به خیرایى به رپته وه وهك دهنگى (را،).

- بزوتنه كان: له پيشه وه باسى نه م خاله مان كرد، به لّام لیره دا ته نها نه وه زياد ده كه ين كه نه م دهنگانن به به شیک له شپوه سه ره كپه كانى قسه كردن دانانریت، وه هه ندىك له م دهنگانن به هۆى لووته وه په يدا ده بن، وهك دهنگى (میی) و (نون). نه مه ش به لادانىك دادنه ریت له وهى كه له پيشه وه باسمان كرد.

۴- شوئینى ده رچوونى دهنگه كان: بریتییه له م خاله ی كه شه پۆله كانى هه وای تپیدا تووشى به ره به ست ده بن، نه مه ش به هۆى نزيكوونه وهى دوو نه ندامى قسه كردن له يه كتر یان به يهك گه یشتن و داخستنى هه ندىك له نه ندامه كانى قسه كردن رووده دات، وه زانایانى دهنگ رپه وهى هه واین كرده وه به چواره ش، وه هه ره به شیک له م به شان هه ش له چهنه نه ندامىك پیکهاتوو به شه كانیش نه مانهن: -

به شى يه كه م: له سيبه كان و بۆرى هه ناسه وه ده ست پیده كات تاكو ژتیبه كانى قورگ كه پیتی دهوتریت به شى خواره وهى زمانه بچكۆله.

نه ركى نه م به شه بریتییه له ناردنى هه وای بۆ به شه كانى سه ره وه.

به شى دووه م: له زمانه بچكۆله ده ست پیده كات تاكو

نه رمه گوشتى پشت مه لاشوو، كه پیتی دهوتریت به شى سه ره وهى زمانه بچكۆله.

زۆریه ی دهنگه كانى زمان له م به شه دا دروست ده بیته، چونكه له چهنه نه ندامىكى سه ره كى قسه كردنه وه پیکهاتوو وهك قورگ و به شه كانى تر.

به شى سيبه م: له نه رمه گوشتى پشت مه لاشوو ده ست پیده كات تاكو ده رچوونى هه وای له ده مه وه، بۆیه پیتی دهوتریت رپه وهى ده مى له م به شه شدا زۆریه ی دهنگه كانى تر دروست ده بیته.

به شى چواره م: له نه رمه گوشتى پشت مه لاشوو ده ست پیده كات تاكو ده رچوونى هه وای له لووته وه، بۆیه پیتی دهوتریت رپه وهى لووتى، نه ركى نه م به شه ش له زمانى كوریدا دوو دهنگى سه ره كى لى دروست ده بیته ته ویش دهنگى (ن) و (م). وه هه ندىك جاریش دهنگى (نگ) لى دروست ده بیته.

وه نه ندامه كانى قسه كردن لای مرۆف نه مانهن: -

- ۱- ليو، ۲- ددان، ۳- پووكى ددان، ۴- مه لاشووى رهن، ۵- مه لاشووى نه رم ۶- نه رمه گوشتى پشت مه لاشوو، ۷- بۆشایى لووت، ۸- نووكى زمان، ۹- پيشه وهى زمان، ۱۰- ناوه راستى زمان، ۱۱- پاشه وهى زمان، ۱۲- بۆشایى قورگ، ۱۳- زمانه بچكۆله، ۱۴- شوئینى ژتیبه كانى قورگ.

شایانى باسه هه ندىك له م نه ندامانه جیگیرن و هه ندىكى تر ده جوولین، نه گه ره هاتوو هه ره نه ندامىكى جیگیر له گه له نه ندامىكى جووله دار به يهك بگه يه نین نه وای (۴۰) دهنگى جیبا و زمان بۆ دروست ده بیته به لّام نه مه به هپچ شپوه يهك نابیته، چونكه هه ندىك له نه ندامه كان به يهك ناگه ن. له راستیدا ته نها ده توانین (۱۰) شوئینى قسه كردن له به يهك گه یشتنى نه ندامه كان به ده ست به یین.

مۆرفیه مه كان

وقمان وشه كان يه كه ی دهنگى به مانان، وه دهنگه كانى زمان و برگه كانیش به ته نها هپچ مانایهك ناگه يه نن، بۆ نمونه برگه ی (با) به ته نها هپچ مانایهك نابه خشیت، به لّام بۆ دیار بكردى وشه ش تووشى چهنه گيروگرفتیک ده بن، بۆ نمونه (هات) وشه به، به لّام ئایا (هاتن) یش وشه به؟ هتد.

بۆ چاره سه رکردنى نه م گيروگرفته و چهنه گيروگرفتیکى تر زانایانى زمان چه مكىكى نوئیان هینایه كایه وه، نه ویش چه مكى مؤرفیه مه، به پیتی نه م چه مكه وشه كان له

(پشیله) خه یالی گیانداریک ده که یه وه که چهنده سیفه تیکی دیار بکراوی هه یه. ئەم لایه نهش پتوه ندییه کی به هیتزی هه یه به ماناکه ی. ئەمەش ئەوه ده که یه نیت که وشه دوو لایه نی هه یه، لایه نی ههستی جووله بی و لایه نی مه عنه وی، ئیمه لیره دا جهخت ده که یه سهر لایه نی مه عنه وی چونکه لایه نی ههستی جووله بی پتوه ندی به لایه نی فیزیایی هه یه.

پتوه ندییه کی راسته وخۆ له نیوان چه مکه کان و وشه کان هه یه، بۆیه پتویسته بچینه ناو چه مکه کان و چۆنیه تی پیکهاتیان بزانی. چه مکه به پیتی ده رک کردنی مرۆف و بیر کردنه وهی پیکدیت. وه چه مکه کان له وانیه بوونیان هه بیت به بی بوونی وشه له رووی تیورییه وه.

بۆ نمونه تواندراوه چه مکی سیگۆشه له لای گیانداریک و هه کو مشک پیک به پندریت به بی بوونی وشه. بۆیه ده توانین بلتین چه مکه کان پیش وشه دروست ده بن، به لām له رووی کۆمه لایه تییه وه بوونیان په یوهسته به وشه، چه مکه کرداریکی ناو خۆیه وه چه ند سیفه تیکی هاوبهش له نیوان شته کان و پروداوه کان هه یه. به وشه یه ک یان زیاتر ده ری ده برین. بۆ نمونه که ده لیتین (ئه سپ) باسی یه ک جوړ له گیاندار ده که یه که چهنده سیفه تیکی هاوبه شی دیار بکراوی هه یه، ئەگه رچی جیاوازی زۆر هه یه له نیوانیان له رهنگ و ته مه ن و قه باره، به لām هه ندیک سیفه تی هاوبهش هه یه له گیانداره کانی وه ک ماسی و مانگاو مه ر... هتد جیای ده کاته وه.

چه مکه جیاوازی هه یه له گه ل خه یال، چونکه خه یال له چه مکه فره وانتره، بۆ نمونه ده توانین خه یالی به رخی سیی و رهش و گه وره و بچووک... هتد بکه یه، به لām خودی به رخ یه ک چه مکه.

هه روه ها ناتوانین چه مکه پیک به پندرین به بوونی یه ک خه یال، به لکو پیکهاتی چه مکه پشت ده به ستیت به و به راورده ی که مرۆف ده یکت له نیوان ناگادار که ره وه کان، به م شتیه به مرۆف ده رکی له یه کچوو ه کان و جیاوازییه کان ده کات، له پاشان سیفه ته کان دیاری ده کات و چه مکیک پیک ده هیتیت، بۆ نمونه چه ند سیفه تیکی له یه کچوو هه یه له نیوان هه موو (که وه کان) وه چه ند جیاوازییه کی نابنه ره تی له نیوانیاندا هه یه، به لām مرۆف جهخت ده کاته سهر سیفه ته بنه ره تییه کان و له یه کچوو ه کان. که واته چه مکی (که و) له ده رک کردنی له یه کچوو ه بنه ره تییه کان و پشتگۆی خستنی سیفه ته نابنه ره تییه کان پیکدیت،

مۆرفیمیک یان زیاتر پیکهاتون. زانایانی زمان مۆرفیمیان بۆ چه ند به شتیکی جیاواز دابهش کردوه، ئیمهش لیره دا به کورتی باسیان ده که یه:

- برگی کراوه داخراو: برگی کراوه ئەو برگیه یه که ده توانین وه ک به که یه کی سهر به خو له زماندا به کاری بهینین. وه ک مال، شار، دار، ناو... هتد.

به لām برگی کراوه داخراو ئەو برگیه یه که به ته نها هیچ مانایه ک نابه خشیت به لکو پتویستی به برگیه کی تر هه یه، جا ئەم برگیه کراوه بیت یان داخراو، پیشگر بیت یان پاشگر. وه برگی داخراویش ده بیت به دوو بهش:

ا- مۆرفیمی ده ره پندر او: برتییه له م زیادانه ی که ده خریته سهر سهره تا یان کۆتایی وشه بۆ ده ره پنانی وشه یه کی تر، بۆ نمونه له زمانی کوردی وشه ی (پروا) ئەگه ر پاشگریکی بۆ زیاد بکه یه ده بیته (پرواندی)... هتد. به هۆی زیاد کردنی پیشگر یان پاشگر له وانیه وه که بگۆردریت بۆ بکه ر یان فره مان... هتد.

ب- مۆرفیمه برگیه یه کان: ئەمەش برتییه له م زیاده رتزمانییه ی که ده خریته سهر وشه، بۆ ئەوه ی مانای کۆ بدات، وشه ی (مندال) به زیاد کردنی (ان) ده بیته (مندالان). گۆرانکاریه ک به سهر وشه که دا هات و له تاکه وه بوو به کۆ. یاسا کانی رتزمان رۆلتیکی گرنگ ده بینیت له دروست کردنی وشه ی نوێ پتویسته ئەوهش بلتین برگی رتزمانییه کان له هه موو زمانه کان له رتگای پاشگرو پیشگر وشه ی نوێ دروست ناکه ن.

لایه نه ده روونییه کانی وشه:

لیره دا هه ول ده ده یه وشه له رووی ده روونییه وه شی بکه یه وه.

وشه ناگادار کردنه وه یه کی ئالۆزه له رووی ده رک کردنی قسه و تیگه یشتنی به هۆی بیستان و خوتندنه وه. هه روه ها وه لām دانه وه یه کی ئالۆزی تاکه له رووی قسه کردن و نووسینه وه. له رووی ناگادار کردنه وه دوو شیوه ی هه یه ئەویش بیستان و بینینه، به لām وه لām دانه وه لایه نیکی جووله بی تیدابیه ئەویش قسه کردنه به وشه و به نووسین. بۆیه تیگه یشتنی وشه و قسه پیکردنی پتوه ندییه کی به هیتزی هه یه به شیوه یه ک له شیوه کانی وروژاندن که ده که ویتنه توپکلی ده ماخ، ئەویش ماسوولکه کانی قسه پیکردن و نووسین ناراسته ده کات، که واته وشه لیکدراویکی ئالۆزی بینین و بیستان و جووله ییه.

لایه نیکی تری وشه لایه نی خه یال، که په یوهسته به پیکهاته ی جووله و بینین و بیستنی وشه. که ده لیتین

ماوهدا له یهک دهچن، وهک دژیه یهک و دوژمن، وهلامدانه وه و کاردانه وه... هتد.

۳- نیمچه له یه کچوون:

لیره دا به شیک له چه مکی (ا) له گهل به شیک له چه مکی (ب) به یهک دهچن، که ده لئین (زانای دهر وونزانی- پروفیسور) دهرک دهکین که هه ندیک له زانایانی دهر وونزانی پروفیسورن، به لام هه ندیک تر پروفیسورن. هه ندیک له پروفیسور هکان زانای دهر وونزانی، هه ندیک تر زانای دهر وونزانی و پروفیسورن.

۴- جیا که ره وهی گوردراو:

له م پیوه ندیی هدا هه ردو چه مکه که دژ به یه کترن و هاویه ش نین بۆ نمونه که ده لئین (زیندوو- مردوو) مه به ستمان نه وه یه که تاک یان زیندوو یان مردوو، هیچ که سیک نییه هه ردو سیفه ته که یه له یهک کاتدا هه لگرتییت.

ئه م پیوه ندییانه ی که له پیتشه وه باسما ن کرد رهنگ ده داته وه سه ر وشه کان و به کارهینانیان. بۆ نمونه به داریک ده لئین (گوتیز)، به لام هه موو داریک گوتیز نییه... تاد.

که وشه یهک له گهل وشه یهکی تر یه کسان ده بیت له ناوه روک و ماوه یدا پتی ده لئین وشه ی یهک واتایی. پیوه ندی نیوان چه مکه کان تا راده یهکی زور پیوه ندی نیوان وشه کان دیاری ده کات و ملکه چ ده بیت بۆ به کارهینانه کانی.

به لام ئه مرۆ له ژیان ی رۆژانه ماندا رو به رووی هه ندیک وشه ده بینه وه، له م شپوا زانه ی باسما ن کرد دهر ده چیت. بۆ نمونه په ندیک کی کوردی هه یه ده لئیت (هه ر که س گوتیز له باری خوی ده ژمیریت)، لیره دا مه به ست ژماردنی گوتیز نییه، به لکو واتایه کی تری هه یه، که ژماردنی گوتیز په مزیکه بۆ ئه م واتایه، هه روه ها له یه کچوونیک هه یه له رووی مه عنه وییه وه له نیوان ژماردنی باری گوتیزو شته دهر وونیی هکانی ناو ناخی مرۆف.

به م شپوه یه ده توانین بلتین سیسته می و اتاکان بۆ هه ر وشه یهک به رامبه ری سیسته می چه مکه هه یه که په یه سته به وشه که.

وشه و چه مکه کان له زمانه جیاوازه کانی جیهاندا

کۆمه لگه کان ئه و چه مکه کان ی بۆ ناو لئینانی شته کان به کاری ده هینن جیاوازن.

له وانیه ژیان ی کۆمه لگه یهکی دیاریکرا و پیوست

چه مکه ناوه روک و ماوه ی هه یه، بۆ نمونه که ده لئین (مندال) ناوه روکه که ی کۆمه لیک سیفه تی هاویه شه له نیوان مندالان، به لام ئه م سیفه تانه ماوه یهکی دیاریکراوی هه یه.

مرۆف له درتایی ژیانیدا رو به رووی ژماره یهکی زور له شته کان ده بیته وه، وه گوئی له ژماره یهکی زوری ناوی شته کان ده بیت که له گهلیدا ده ژین. له و کاته ی ناوی شته کان فیرده بیت، هه ول ده دات ناو له شته هه ست پیکراوه کان بنیت، به لام له پاشان هه ست ده کات که ئه م ناوانه ته نها له یهک شت ناندین. بۆ نمونه که مرۆف ناوی فرۆکه فیرده بیت، ناوه که به شتیکی دیاریکرا و ده به ستیته وه که بینویبه تی، له کاتی جیه جیکردن هه ست ده کات چه مکی فرۆکه ژماره یهکی زور له پۆل و جوړه کان ده گرتیته وه، وهک فرۆکه ی سه ریازی و فرۆکه ی مه دهنی و فرۆکه ی به په روانه و فرۆکه ی بی په روانه... هتد. وه هه ریبه که له م جوړانه ش چه ند به شتیکی لی ده بیته وه، بۆ نمونه فرۆکه ی سه ریازی له چه ند جوړیک پیکهاتوه، وهک فرۆکه ی شه رکه رو فرۆکه ی بۆمبا بارانکردن و فرۆکه ی باره لگر... هتد.

بۆ ئه وهی چه مکه کان دروست بن پیوستیمان به وشه و ژماره یهکی زور له شته کان هه یه که یهک پۆلین ده کرتین، که وشه یهک بۆ شتیکی به کارده هینین، یه کسه ر له پۆلینتیکی دیاریکرا و دایده نین، به لام ئه گسه ر چه ند وشه یهکی جیاوا زمان بۆ یهک شت به کارهینا ئه و هه ر جاریک له پۆلینتیکی جیاوازی داده نین. بۆ نمونه خودی تاک خوی مرۆقه، منداله، نیره، قوتاییه، کورده... هتد.

چه مکه کان پیوه ندی دیاریکراویان له گهل یه کتردا هه یه، ئه م پیوه ندییانه ش چوار جوړن:

۱- شوپنکه و تن:

ئه م پیوه ندیی ه کاتیک دروست ده بیت که چه مکی (ا) ته سک بیت و له ناو چه مکی (ب) بیت که فره وانه. بۆ نمونه چه مکی (دارتاش و کرتیکار)، دارتاش چه مکیکی ته سک، به لام کرتیکار چه مکیکی فره وانه، هه موو دارتاشیک کرتیکاره، به لام هه موو کرتیکاریک دارتاش نییه، بۆبه چه مکی (ا) به چه مکی تاییه ت و چه مکی (ب) به چه مکی گشتی ناو ده بریت، چه مکی گشتی ژماره یهک له چه مکی تاییه ت ده گرتیته وه، که هیچ کاتیک له دوو چه مکه که متر نییه.

۲- له یه کچوونی ته واو:

واته ئه م چه مکه کان له ناوه روکدا جیاوازن، به لام له

وه له زمانى ئینگلیزى وشهى (Spring) به چەندین مانا دیت، وهک بههار، بازدان، کانی... هتد، لهوکاتهى که له رستهدا بهکاری دههینین دهتوانین ماناکهى بهتهواى ديارى بکهین، ئەم دیاردهیهش له ههـمـوو زمانهکانى جیهان ههیه. کهواته ریزمان باسى رفتهارى زمان دهکات که پێوهندی به دروستکردنى رستهو کاریگهرى بۆ سهـر مانا ههیه.

یهکیک لهم تیۆرانهى که سهدهى پێشوو بهدیارکهوت قوتابخانهى وهسفى تهشکلییه، ئەم تیۆره پشت به دراسهى ئەنشرۆپۆلۆجیا دههستتیت، که باسى زمانى ئەو تیره سهـرهـتایبانه دهکات که زمانهکهیان نهـنـوسـراوهـتهـوهـو دراسه نهـکـراوهـو ریزمانى بۆ دانهـنـراوه، ههروهها ئەم تیۆره پشت به قوتابخانهى رفتهارى دهروونزانى دههستتیت. دهتوانین دهقی تیۆرهکه لهم چەند خاله کورت بکهینهوه:

- رفتهارییهکان سهیری زمان دهکهن وهک رفتهار، رفتهاریش به نهريت دادهـنـین، بۆیه زمانیش وهک نهـریتیک سهـیر دهکهن. تیۆرى وهسفىش ههـمان بۆچوونى ههیه.

- ئاراستهى تیۆرهکه بۆ دراسهى زمان ئاراستهیهکی وهسفییه و دوورکهوتنهوهیه له پرۆگرامى پێوهـرى. ئەمهـش ئەوه دهگهیهنیت که زانایان پێوسته دراسهى ئەو زمانه بکهن که خهـلک بهکاری دههینن، بۆ دهـرهـتـانـى ریزمان.

- ئەمهـش ئەوه دهگهیهنیت که زمانى قسهـکردن بنهـرهـتهـو زمانى نووسین به چەندین قوناغى گۆران و چاکردن و راستکردنهوهـدا تێدهـپهـریت به پیتی دراسهى مهـیدانى ئەنشرۆپۆلۆجى بۆمان دهـرـدهـکهـویت که زمانى گهـله سهـرهـتایبانه ههـر چۆن بیت زمانىکی ئالۆزه و سیستهـمى ریزمانى و مۆرفیمی و فۆنۆلۆجى ئەوتۆى ههیه که ههـمـوو پێوستییهکانیان دابین دهکات.

ههروهها زانایانى ئەم تیۆره گرنگییهکی زۆر به رسته دهـدـن.

دراسهکردنى رستهش دراسهیهکی تهقلیدی تاراـدهیهک ئاسانه، چونکه نمونهکانى له زمانى ئەدهبى بهرز وەرگیراون. ئەم زمانهش ههروهک باسـمان کرد گۆرانکارییهکی زۆرى بهسهردا هاتوه، بهلام دراسهکردنى رسته له گفتوگۆیهکی ئاسایی شتیکی ئاسان نییه. ئەگهـر سهـیریکى ئەم گفتوگۆیه بکهین که لهـنـیـوان ئەمـینـدارى پهـرتـووکـخـانه و قوتابییهک رووى داوه، بۆمان دهـرـدهـکهـویت که ههـر دوو لا لهیهکتر دهگهن بهلام ناتوانین ههـر بهشیک له گفتوگۆکه به رسته دابینین.

بکات جیاوازی زۆر ورد لهـنـیـوان ههـندیک شت بکهن، لهـنـیـوان ههـندیکى تردا ئەم جیاوازییه نهکهن. بۆ نمونه کۆمهـلگهـى (ئەسکیمۆ) ژمارهیهکی زۆر له وشهیان ههیه بۆ بهـفـرو جۆرهـکانى، بهلام له کۆمهـلگهـى تر ئەم ژماره زۆرهى وشه نییه بۆ ئەم چهـمکه. ئیمهـش له کۆمهـلگهـى کوردی ژمارهیهک له وشهـمان ههیه بۆ چهـمکی بهـفـر وهک (بهـفـر، سهـهۆل، کپۆه، تهـرزه یان تهـززه، بووز، شهـخته، جلیت... هتد) لهـوانهیه له کۆمهـلگهـیهکی تر که شوپنهکهیان گهـرم بیت و بهـفـرى لى نهـباریت ئەم ههـمـوو وشهیه بهدى نهکهن.

له زمانى کوردی چهـمکی خال و مام لیک جیا دهـکـرـتـهـوه، بهلام له زمانى ئینگلیزى ئەم جیاکردنهوه نییه.

ههروهها له ههـندیک کۆمهـلگهـدا ههـندیک چهـمک ههیه له کۆمهـلگهـى تر بهدى ناکریت، بۆ نمونه له کوردی و عهـرهـبى چهـمکی (چیشتان) و (الضحى) ههیه، بهلام ناتوانین وهـرـیگـرـپـین بۆ (Midday) چونکه نیوهى رۆژ، نیوهـرۆیه لای ئیمه. له زمانى فهـرهـنسى چهـمکی ههیه پیتی دهـلـین (Curte) واته ئامادهکردنى شتییک به یارمهتى ئاگر ئەم چهـمکه له زمانى کوردی و عهـرهـبى و روسى بهرامبهـرى نییه. لێرهـدا پرسیارىکی گـرنگ خۆى دهسهپیتیت، ئەویش ئەوهیه: ئایا گهـلان که له سیستهـمى چهـمکهکان جیاوازن ناتوانن ههـمان چهـمک و بیرورا بهدهست بهینن؟ لهـلامـدا دهـلـین ههـمـوو مـرۆـفـیک لهههـر نهـتهـوهیهک یا زمانیک بیت دهتوانیت ههـمـوو چهـمکیک وهـرـیگـریت که ههـر مـرۆـفـیک ههـیبیت، ئەگهـر به وشهیهک نهیتوانی دهـرـبـبـریت ئەوا دوو وشه یان زیاتر بهکاردههینیت.

ریزمان

ئەگهـر سهـیری برهگهـکانى قسهـکردن بکهین بۆمان دهـرـدهـکهـویت که برهگهـکان به تهـنها مانای تهـواو نابهـخـشن تاكو له رستهدا بهکارنههیندرین.

بۆ نمونه له زمانى کوردی ههـردوو وشه (بار، خۆمالى) ئەگهـر له رستهدا بهکاربان بهینین ئەوا مانای تهـواومان بۆ روون دهـبـیتـهـوه.

۱- خۆماليکردنى نهوت بارى ئابوورى ولات چاک دهکات.

۲- پهـنـیری خۆمالى بارکرا بۆ دهـرهـوهـى کوردستان. له رستهى یهکهـمدا وشهـى (خۆمالى و بار) مانای جیاوازه لهوهى که له رستهى دووهـمدا هاتوه.

ئەمەش دەقی گفتوگۆکە بە:

- ئایا لە پەرتووکیخانە پەرتووکیکت لایە دەربارە ی زمانی کوردی؟
- بەلێ
- بردراوە یان ماوە؟
- دەتەوێ بیبە ی؟
- لەوانە یە.
- ئەو پەرتووکیکە یە کە مامۆستا دایناوە بۆ خوێندنەووە بەکارهێنانی ناوخبی؟
- پەرتووکیکە لە لای نازدار خانە.

لەم گفتوگۆیەدا پێناسە ی رستە ئاسان نییە، ئەم گەرفتەش لە هەموو زمانەکانی جیھان هە یە. ئەم قوتابخانە یە رێگایەکی تر یان داهینا بۆ شیکردنەووە ی رستە، ئەویش شیکردنەووە ی پیکهاتووہ راستەوخۆکانە. بەپێی ئەم رێگایە رستە بۆ پیکهاتووہ گەورەکان لە پاشان بچووکیکان شی دەکریتەوہ. زانایانی نوێی دەروونزانی زمان چەند رەخنە یەکیان ئاراستە ی ئەم تیۆرە کردووە، ئەمەش کورتکراوہ ی رەخنەکانە:

- ئەم قوتابخانە یە پێوەندییە وەزیفە ییەکانی زمانیان پشتگۆی خستووہ، هەر وەها گرنگییان بە پێوەندی نیوان رەگەزەکانی رستە و پیکهاتووہکانی نەداوہ. هەندیک لە شوێنکەوتووانی ئەم تیۆرە هەولیان دا بەرپەرچی ئەم رەخنە یە بدەنەوہ، بە داهینانی چەمکی چوارچێوہکان، لەسەر ئەم بناغە یە رستە یان دابەش کرد بۆ چەند چوارچێوہ یەک، وەک چوارچێوہ ی نیهاد و گوزارە... هتد.

- ئەم تیۆرە سەرکەوتوو نەبوو لە تیگەبشتنی پێوەندی نیوان ئەو رستانە ی کە لە شێوہ یە کەوہ بۆ شێوہ یەکی تر دەگۆرین، وەک گۆرانی رستە لە ئەرێوہ بۆ نەری، لە ئەرێوہ بۆ رستە ی پرسیری... هتد.

- ئەم تیۆرە لەکاتی رستە کردنی ریزمان گرنگیەکی ئەوتۆ بە مانا نادات، ئەمەش بەهۆی پشت بەستن بە قوتابخانە ی رەفتاری.

- زانایانی زمان ئاماژە بۆ ئەو دەکەن کە ناتوانن سوود لەم شیکردنەووە ی رستە وەرگیرن، چونکە ئەم تیۆرە ناتوانیت هەندیک رستە شی بکاتەوہ. زانای زمانەووانی چۆمسیکی تیۆریکی تری بۆ رستە ی زمان داهینا، ئیمەش کورتە یەک لە بۆچوونەکی دەخەینە روو:

- چۆمسیکی دوو لایەنی زمان لە یە کتر جیا دەکاتەوہ ئەویش توانا و ئەنجامدانە. توانا بریتییە لەو توانایەکی

لای هەموو تاکیک لە تاکەکانی کۆمەلگە ی زمانەووانی بەدی دەکریت بۆ وتنی ئەوہی کە دەبەوێت بیلایت، بەشێوہ ی رستە یەک کە پیشتر گوتی لێ نەبووہ. گرنگترین بناغەکانی توانا، شارەزایی قسە کەرە بۆ ریزمان و مۆرفیم کە بە هۆیانەوہ رستە پیکدیت. بۆ نمونە مندالی کورد دەتوانیت رستە ی راست لە زمانی میللی دروست بکات، ئەمەش ئەوہ دەگە یە نیت کە مندالی ریزمان و مۆرفیمی دایالیکتی میللی دەزانیت.

ئەنجامدانیش بریتییە لەم قسانە ی کە تاکەکانی کۆمەلگە ی زمانەووانی ئەنجامی دەدەن. جیاوازی نیوان توانا و ئەنجامدان ئەوہ یە کە ئەنجامدان رەفتارە، تواناش سنووو ر پێوہری ئەم رەفتارە یە.

قوتابخانە ی رەفتاری لە دەروونزانی و قوتابخانە ی وەسفی تەشکیلی لە زانستی زمان جەخت لەسەر راسە ی ئەنجامدانی زمان دەکەنەوہ، بەلام چۆمسیکی گرنگی نادات بە راسە ی ئەنجامدان، بەلکو گرنگی بە راسە ی ئەو ریزمانە دەدات کە توانای لەسەر دامەزرارە. ریزمان بەپێی بۆچوونی چۆمسیکی ئەو ریزمانە یە کە رێگا بە پەیدا بوونی ژمارە یەکی بێ کوتایی لە رستە ی راست دەدات، رستە ی راستیش لای ئەو، ئەو رستە یە یە کە تاکەکانی کۆمەلگە ی زمانەووانی پەسندی دەکەن، بەلام رستە ی ناراست ئەو رستە یە یە کە تاکەکانی کۆمەلگە ی زمانەووانی پەسندی ناکەن.

- چۆمسیکی بناغە ی سەرپێیی و بناغە ی قول لیک جیا دەکاتەوہ. دەلیت لەوانە یە بناغە ی سەرپێیی دوو رستە یە ک بیت، بەلام بناغە ی قولی جیاوازە. ئەگەر سەرپێکی شیکردنەووە ی ئەم دوو رستە یە بکەین لە زمانی کوردی:

أ- پیاوہ کە ئۆتۆمبیلەکی ئیش پیکرد.

پیاوہ کە: بکەرە

ئۆتۆمبیلە کە: تەواو کەرە

ئیش پیکرد: فرمانە

ب- بەنزینە کە ئۆتۆمبیلەکی ئیش پیکرد.

بەنزینە کە: بکەرە

ئۆتۆمبیلە کە: تەواو کەرە

ئیش پیکرد: فرمانە

ئەوا بۆمان دەر دەکەوێت هەردوو رستە کە هەمان بناغە ی سەرپێییان هە یە (بکەرە تەواو کەرە فرمان)، بەلام لە رستە ی یە کە مدا (پیاوہ کە) بکەری راستە قینە یە، لە رستە ی دوو مدا (بەنزین) بکەری راستە قینە نییە،

